

Paracelsus magyarországi recepciójáról¹

On Paracelsus' Reception in Hungary

Magyar László András

MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár

magyarlaszlo@chello.hu

Initially submitted March 10, 2018; accepted for publication April 18, 2018

Abstract

Although Paracelsus' complete legacy (1493-1541) hasn't been published yet, his impact on the 16th-17th century science and theology cannot be neglected. This article endeavours to summarize the history of his reception in Hungary and by Hungarians during the last 500 years.

There was no doubt, Paracelsus had some important contacts with Hungarians (Hungaruses) among others Wolfgang Talhauser or Nicolaus Melchior and it was also documented that he personally visited Hungary at least two times. Astonishingly he was mentioned first 40 years after his death by some Hungarian humanists, but only with rather negative connotations. He was praised first only 1617 in the Hungarian literature by the physician and scientist Máté Csanaki. The first Hungarian source mentioning Paracelsus, was a translation of the mystical work of Johann Arndt. It has been published as late as 1741.

In Hungary from the beginning of the 19th century down to our times the Paracelsus-research was dominated almost totally by physicians and medical historians who were inspired mainly by the contemporary science and literature published in German language. The study of Paracelsus' religious-hetmetist oeuvre and that of his mysticism started here only 20-25 years ago. Since the 1980's even some of his shorter texts (e.g. Paragranum, Archidoxa etc.) were translated to Hungarian.

Kulcsszavak: Paracelsus, orvostörténet, életrajz, tudománytörténet

Keywords: Paracelsus, medical history, biography, history of science

Paracelsus (1493-1541) több szempontból is a történelem legrejtélyesebb személyiségei közé tartozik. Nem csupán életrajzában akadnak nagy fehér foltok, és nem csupán írásai értelmezhetők (és érthetők) nehezen, hanem utóélete is meghökkentő fordulatokban gazdag. A prédikátor-vándorkuruzsló-filozófust ugyanis életében – amennyiben hihetünk ellenségeinek – a legmagasabb fórumokon bélyegezték csalónak.² Halála

¹ A tanulmány az NKFIH-OTKA 116234 számú pályázata támogatásával készült.

² Erastus szerint Paracelsus 1537-től két esztendeig Moravsky Krumlovban élt, mint egy nemes család által meghívott csodadoktor, majd Prágába ment, ahol félrekezelte Zerotin báró feleségét, Bernstein báró lányát, aki a kezeléstől kapott görcseibe belehalt. Ezután Krumlauba sietett, összeszedte a holmiját és Magyarországra szökött (ez kb. 1539-ben lehetett). Mikor nagyjából egy év múlva visszatért magyarországi kóborlásairól, Ferdinánd király elé került, aki csalónak bélyegezte őt. Erastus szerint olyanoktól, akik Pannoniában ismerték P-t, azt hallotta, hogy szinte senkit sem sikerült meggyógyítania. Erastus szerint az volt a szokása, hogy részegen diktálta a könyveit, nem maga írta őket, továbbá folyton zsidókkal meg egyéb gyanús emberekkel vette körül magát. Erastus, Th: Disputationum de nova medicina Philippi Paracelsi Pars quarta et ultima. Basileae, Petrus Perna, 1573. 4:159-160. Erastus azonban semmiképpen nem tekinthető megbízható forrásnak, ráadásul ebben a korban az ellenfelek hazug rágalmozása szinte ugyanolyan kötelező volt, mint manapság.

után kb. húsz esztendeig alig említették, azután az 1560-as évek végétől szinte egyszerre kezdték szidni és magasztalni,³ miközben megkezdték - főként természettudományos és démonológiai - munkáinak kiadását is. (Teológiai-filozófiai életművét korai propagátorai Gerardus Dornaeus, Adamus von Bodenstein, Petrus Severinus vagy Michael Toxites kevésbé emlegették.) Műveinek első, teljesnek kikiáltott edíciója azonban csak 1589 és 1604 között jelent meg. Igaz, ekkoriból öt „teljes kiadását” ismerjük, ezekből kettő latin. Ekkori kiadásai azonban mind hiányosak, Paracelsus életművének majd kétharmada hiányzik belőlük.⁴

Paracelsus töredékesen ismert, a 16. század végétől pedig barátai és ellenségei által egyaránt félremagyarázott vagy félreértett gondolatai az 1570-es évektől mégis nagy hatást gyakoroltak a rózsakeresztes és egyéb misztikus mozgalmakban kibontakozó és szinte önálló nyelvet kialakító – már elsősorban német és protestáns - hermetizmusra.

Emellett, Paracelsus számára szerencsés módon, az 1580-as évektől, elsősorban a padovai egyetemen egy új orvosi irányzat kapott erőre, az antik eredetű – epikureus és lucretianus – „szilárdkörtán”. E Prosper Alpinus (1553–1617) és tanítványai által hirdetett atomista elmélet lényege, hogy a mikrokozmosz, vagyis a test, a makrokozmoszhoz hasonlóan apró, szilárd részecskék halmaza, amelyek alakja, sűrűsége, mozgása határozza meg az anyag aktuális tulajdonságait. Az egészség például e részecskék szabad áramlását feltételezi, míg a betegség a tökéletlen elemáramlásra vezethető vissza. A padovai szolidáris patológia már a 17. század első évtizedeire két irányzatra hasadt: a később Descartes által is támogatott mechanoiatríára, illetve a(z) – állítólag paracelsiánus és Van Helmont által is propagált - kemiaiatriára, mely utóbbi nemcsak Paracelsus kémiai elemeit, hanem homályos természetfilozófiai fogalmait is új életre keltette.

Paracelsus azonban nemcsak, mint misztikus (és protestáns) teológus, illetve, mint orvosreformátor, a kemiaiatria „atyja” jelent meg a hagyományban, hanem mint az alkímia – és általában a magia naturalis⁵ - titokzatos mestere is. Graesse *Bibliotheca Magica et Pneumaticája*⁶ nem véletlenül sorolja hosszan azokat a 16-18. századi mágikus, hermetikus, alkimista és egyéb hasonló munkákat, amelyeket Paracelsus írt, vagy legalábbis a neve alatt adtak ki.⁷

A számunkra fontos tények tehát a következőkben foglalhatók össze:

Paracelsus három módon hatott az utókorra 1. mint misztikus teológus 2. mint alkimista 3. mint a kémiai alapú orvoslás atyja. Meg kell jegyeznünk, hogy a 17. század közepéig az első két hatásterület bizonyult a fontosabbnak, a 18. század végéig a második, innen a 20. század végéig pedig a harmadik.

A 19. század ugyanis Paracelsus teológiáját már vagy nem ismerte, vagy szándékosan negligálta, az alkímia pedig időközben - a kémia fejlődésének köszönhetően - kiment a divatból. Ráadásul a század végére, különösen német földön erőre kapott és egyetemi pozíciókhoz jutott a pozitivisták és evolúcionista

³ Gyanúm szerint a Paracelsus-reneszánsz nem Bodenstein és Toxites 1564-es első Paracelsus-kiadásával, hanem a dán Petrus Severinus (Peder Sørensen 1542-1602) *Idea medicinae philosophicae, fundamenta continens totius doctrinae Paracelsicae, Hippocraticae et Galenicae.* (Basileae, Henricpetri, 1571) c. munkájával kezdődött. Érdekes módon Severinus, az egyik első nagy paracelsiánus, nyíltan elismerte, hogy mestere írásai érthetetlenek.

⁴ Jellemző módon ezek az írárok – Kurt Goldammer 1960-as években indított, szintén hiányos kiadásai után – csak a 3. évezred elején jelentek meg, pontosabban kerültek vagy kerülnek föl lassan a netre, az Urs Leo Gantenbein által irányított „Zürcher Paracelsus-Projekt 2006” keretében. Vö.: Urs Leo Gantenbein: *Paracelsus als Theologe.* In: Classen, Albrecht (Hrsg.) *Paracelsus im Kontext der Wissenschaften seiner Zeit. – Kultur und mentalitätsgeschichtliche Annäherungen.* Berlin-New York, Walter de Gruyter, 2010. 65-90. – Gantenbein szerint egyébként P. nem orvos, hanem radikális teológus és prédikátor volt, aki panteisztikus-neoplatonikus, az intézményes egyházakat elutasító, spirituális vallását a reformációra építette. Lásd még: Urs Leo Gantenbein (Hrsg.): *Paracelsus: Theologische Werke 1-5.* Walter de Gruyter, 2008-2016.

⁵ A 13. században keletkezett, de csak G.B. Porta által divatba hozott kifejezés a 16-17. században a természettudomány szinonimája volt. Más kérdés, hogy mit értettek ebben az időben természettudományon. Vö.: Magyar László András: *Magia naturalis.* Bp., Kairosz, 2005. előszó.

⁶ Grässe, Johann Georg Theodor: *Bibliotheca magica et pneumatica.* Repr.: Hildesheimn, Olms, 1960. 47-49.

⁷ Rendkívül érdekes, hogy milyen sok ismeretlen szerző takarozott Paracelsus nevével az idők során. Még a 20. századi Budapesten is előfordult, hogy valaki Paracelsus álnéven adott ki egy gyógyszereseti jegyzetet. Vö.: *Paracelsus: Gyógyszereseti jegyzetek.* Issekutz Béla professor úr tanítása nyomán. Kézirat gyanánt. Bp., K. n., 1943.

orvostörténet tudománya, amely Paracelsusban a kemia atyját, a modern, biokémia és kémiai alapú gyógyszerészet előfutárát vélte fölfedezni. Ez utóbbi ítéletet már az első igazán nagy Paracelsus-kutató, Karl Sudhoff is megfejtette azzal, hogy Paracelsust a német szellem egyik, Lutherhez, Goethehez vagy Kanthoz hasonló csúcsának igyekezett beállítani. Ezt a szemléletet aztán a nácik a maguk Paracelsus-kultuszával csak tovább erősítették, oly sikerrel, hogy azóta sem akadt szinte senki, aki jogosságát kétségbe merte volna vonni. Érdekes módon az elmúlt húsz-harminc évben viszont újból a teológus-filozófus, hermetista Paracelsus került előtérbe. Mindezt előre bocsátva próbáljuk most áttekinteni, mi történt Paracelsusszal mindeközben Magyarországon

Paracelsus és a magyarok

Ami hazánkat illeti, már igen korán belekeveredtünk a Paracelsus-történetbe, s nemcsak azért, mert a svájci tudós bizonyíthatóan járt Magyarországon⁸ (ha Erdélyben nem is.),⁹ sőt az észak-magyarországi bányavárosokba, pl. Selmezbányára, Körmöcbányára is ellátogathatót,¹⁰ hanem elsősorban azért, mert Paracelsus egyik híve, barátja és sorstársa, a pozsonyi származású Wolfgang Thalhauser, állítólag nagyon fontos szerepet játszott a svájci tudós orvosi elméleteinek kialakításában.¹¹ Paracelsus Hungarus kapcsolataira utal az is, hogy egyik művében említi és magasztalja a magyarországi alkimistát, Nicolaus Melchiort is,¹² illetve, hogy a magyar bányák mellett a „magyar vitriolról” is írt.¹³

Vagyis az, hogy Paracelsusnak köze volt hazánkhoz, tagadhatatlan. Ám vajon milyen hatást gyakorolt ez a rejtélyes ember a magyar gondolkodókra?

E hatás első nyoma az, hogy a paracelzisták¹⁴ és galénisták közti vitába egy befolyásos magyarországi tudós, Andreas Dudith (1533-1589) is belebonyolódott,¹⁵ aki egyébként vitáitában nemcsak a paracelzistákat,

⁸ Pozsonyi látogatásának bizonyítékairól: Vámosy István: Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. Pozsony, 1901. 21. Német kiadása: Beiträge zur Geschichte der Medizin in Preßburg. Pozsony-Preßburg: 1902. 22. Lásd még: Adamik Lajos: Egy modern Paracelsus-legenda vázlatos története. Orvostörténeti Közlemények (2017) megjelenés előtt. Adamik Lajos ebben a cikkben alaposan és szellemesen bizonyítja, hogy a tokaji borral kapcsolatos Paracelsus-legenda Szathmáry István tudománytörténész egyik tévedéséből sarjadt elő. Lásd még: Vencovsky, E.: Über das Wirken des Paracelsus in Mähren und in der Slowakei. Verhandlungen des XIX. Int. Kongresses für Gesch. der Med. Basel, 1966. 498-501.

⁹ Erre vonatkozóan lásd: Kreuter, Peter Mario: "... sondern weiter gwandert durch Ungern, Walachi, Siebenbürgen..." Zum Stand der bisherigen, auf Siebenbürgen bezogenen Paracelsusforschung. Bukarest, 2007. 147-157

¹⁰ Magyar L.A.: Jean Baptiste Morin és Magyarország. Magyar Könyvszemle 114 (1998) 1. 48-53. „Morin Nova mundi sublanaris anatomia c. művének bevezetőjében beszámol arról, hogyan tett 1615-ben Flandriában, Germaniában, Csehországban és Ausztriában tanulmányutat. Bécsben, tudós emberek beszéltek neki az „in Europa omnium famosissimis” magyar és erdélyi bányákról, amelyekről korábban már Paracelsusnál olvasott. Meglátogatja a helyi rézbányákat, ahol – mint írja – elég hosszú időt töltött volt egykor Paracelsus is, aki, mielőtt Erdélybe utazott volna tovább, e helyt laboratóriumot épített és a fémekkel kísérletezett, mégpedig oly sikerrel, hogy vendéglátóit a magakészítette arannyal jutalmazta meg. A vendéglátó aranyműves házat Morin korában még kuriozitásképp mutogatták a látogatóknak.” Vö.: Bugyi Balázs: Paracelsus in Ungarn. In: Domandl, Sepp (Hrsg.): Gestalten und Ideen um Paracelsus. Salzburger Beiträge zur Paracelsusforschung. Folge 11. Wien, Verl. Notring, 1972. 57-64.; Bugyi Balázs: Paracelsus und die niederungarischen Gold- und Silbererzbergwerke. in: Domandl, Sepp (Hrsg.): Gestalten und Ideen um Paracelsus. Salzburger Beiträge zur Paracelsusforschung. Folge 11. Wien, Verl. Notring, 1972. 65-72.

¹¹ Baron, Frank: Wolfgang Thalhauser Pannonicus und Theophrastus Paracelsus – Ergänzungen zur Geschichte einer Freundschaft. Orvostörténeti Közlemények 117-120 (1987) 141.-től.

¹² Wespriemi: Succincta. II.279.

¹³ Más néven athanor. Az athanor Paracelsusnál arcanumként volt használatos, egyebek mellett elmebajok ellen is javallotta. Vö.: Camerarius, Ioannes Rudolphus: *Syloges memorabilium medicinae et mirabilium naturae arcanorum centuria I-VI*. Augustae Trebororum, Zetznerus, 1626. 276.; Ackerknecht, Erwin H.: History of the drug treatment of mental diseases. *Transactions and Studies of the College of Physicians of Philadelphia* (1979) 3. 163-164.; Borsody -Bevilaqua Béla: A magyar serfőzés története. Bp., Athenaeum, 1938. 1-2.kötet, 151, és 1104-1105.

¹⁴ A paracelzizmus szót a szakirodalom – engem is beleértve - ma is vígan használja, annak ellenére, hogy a fogalmat tudtommal még soha senki nem definiálta, és mindenki mást ért rajta.

hanem a galénistákat is ledorongolta. Elekes György szerint ebben a vitában Dudith teljes Hungarus barátai köre is (Jordán Tamás, Gyulai Pál, Hunyady Ferenc és Zsámboky János) mellette állt, ám erre én az egyetlen Gyulai Pál kivételével nem találtam egyértelmű bizonyítékot.¹⁶ Zsámboky például felvette Paracelsust a legnagyobb orvosokat bemutató kötetébe, igaz, elég lekezelően írt róla a képe alatti disztichonokban.¹⁷ +(Követőiről viszont kiadója, Raphelengius a bevezetőjében valóban azt írja, hogy: „*Tehetetlen és ártalmas, sőt szálni való emberfajta ez, nem lehet tudni, vajon az-e a baj velük, hogy hitványak, vagy inkább az, hogy ártanak a bennük bízó embereknek? Nem is kéne velük törődnünk, ha csak magukból csinálnának bolondot, ám ők a mesterükből is az csinálnak.*” Érdekes egyébként, hogy Raphelengius szintén, mint az új orvostudomány megteremtőjéről beszél Paracelsusról, bár megjegyzi, hogy nagyon sok teológiai munkát is írt, igaz csupán németül. Ez arra utal, hogy ebben a korban Paracelsust, mint teológust, még a művelt emberek sem ismerték.)

Az orvostörténész Elekes György több 16. századi „magyar orvost” is „paracelzistának” titulált.¹⁸ Többek közt a kassai Joachim Rheticus (?-1574), a kolozsvári Dimián Pált (1655-1720), a selmecbányán működő Batholomaeus Chrysaest, a bárfaí Georgius Henischt (1549-1618), Izabella lengyel orvosát, Josephus Struthiust (1510-1568), Laskai Csókás Pétert (?-1587), a felvidéki Johannes Georgius Macert (1530-1579), és Balsarati Vitus Jánost (1529-1575), ám erre bizonyítékai vagy egyáltalán nincsenek, vagy, ha vannak, nem meggyőzőek. A nevezettek ugyanis, tudtommal, sehol nem hivatkoztak Paracelsusra. Ráadásul Macer nem is volt orvos.

Még a 16. században kutakodva, Szőnyi György Endre Frankovith Gergelynél fedez föl Paracelsus-hatást, ám elég bizonytalan módon, mégpedig Sztatky Mária könyvére hivatkozva, ahol semmi ilyesmi nem olvasható.¹⁹

Egy kiváló mai kutató, Bobory Dóra azt is felvetette, hogy Batthyány Boldizsár németújvári protestáns udvara a magyar paracelzizmus központja lett volna.²⁰ Ez a feltételezése azonban Monok István szerint²¹ nem megalapozott. Monok István ugyanígy azt is megjegyzi, hogy Paracelsus művei igen népszerűek voltak ebben a korban, és könyvei bizonyára magyar főúri könyvtárakba is eljuthattak, ám mindenesetre leszögezi, hogy „*A magyar főnemesség műveltsége, bármennyire csábító is a paracelziánus gondolkodás Magyarországról beszélni, nem természettudományos jellegű volt.*”²² A magyar prédikációs irodalomban szintén nem találni utalást Paracelsusra. Az igazság az, hogy a 16. században Paracelsus magyarországi vagy erdélyi hatásáról adatok híján egyszerűen nem lehet beszélni.

A 17. század első felében azonban a helyzet megváltozott: Paracelsus műveit és szövegeit Európa-szerte rengetegen olvasták és idézték a nemzetközi hermetikus, orvosi és alkimista irodalomban egyaránt. Elég egy

¹⁵ De Cometarum Significatione Cl. Virorum Andreae Dudithii Commentariolus, et D. Thomae Erasti sententia. Breslae, Braumann, 1619. Vö.,: Goldzieher Vilmos: Dudits Endre (Egy lap az orvostudomány történetéből). Orvosi Hetilap (1897) 562, 575, 587, 610.

¹⁶ Elekes György: Paracelsus és a Paracelsizmus sorsa Magyarországon. Különlenyomat az Orvostudományi Közlemények 1942. évi 2. számából. Bp., 1942.23. Vö.: Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929. II. 226-229. Gyulai levelét hosszan idézi.

¹⁷ Veterum ac recentiorum medicorum philosophorumque icones ex bibliotheca Iohannis Sambuci. Lugduni Batavorum., Raphelengius, 1603. 62.; Repr.: Iohannes Sambucus: Icones. Bp., Magyar Orvostörténelmi Társaság – Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1985.

¹⁸ Uo. 20-21.

¹⁹ Szőnyi Gy.E.: The occult sciences in early modern Hungary in Central European context. In: Blanka Szeghyová (ed.): The role of magic in the past. Bratislavva, Pro Historia, 2005. 40.

²⁰ Bobory Dóra: The Sword and the Crucible: Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth Century Hungary. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2009. több helyen is. Szőnyi György Endre is azt állítja, hogy Batthyáynak több Paracelsus-kiadványa volt. Szőnyi Gy.E.: The occult sciences in early modern Hungary in Central European context. In: Blanka Szeghyová (ed.): The role of magic in the past. Bratislavva, Pro Historia, 2005. 39.

²¹ Monok István A magyarországi főnemesség könyves műveltsége a XVI–XVII. században. Szeged-Eger-Chatou, 2010. Doktori ért. 34.

²² Uo. 100.

pillantást vetni a Paracelsus-kiadásoknak Karl Sudhoff által összeállított listájára, hogy ezt belássuk.²³ Ám ezt bizonyítja például az is, hogy az erdélyi művelődéstörténetben is szerepet játszó Johann Alsted híres *Encyclopaedia*-jában²⁴ több tucat oldalt szentelt a paracelsusi orvosfilozófiának is. Ám ezzel a nemzetközi divattal indokolható az is, hogy Csanaki Máté 1617-ben kiadott Disputatiojában – talán az első magyar szerzőként – anélkül hivatkozik Paracelsusra,²⁵ hogy szapulná, illetve, hogy más írásaiban is felfedezhető Paracelsus hatása. Paracelsus neve a 17. században egyéb magyarországi „orvosi” kiadványokban, így például egy úgynevezett „*Medicina pauperum*ban” is felbukkan.²⁶

Megjegyzendő, hogy a legnevesebb magyar kémikussal és alkímistával, Bánfihunyadi Jánossal eddig még senki nem próbálta Paracelsust összefüggésbe hozni.²⁷

További kapocs lehet Paracelsus és Magyarország közt a Ruland család, amelynek két legnevesebb tagja, id. Martin Ruland (1532-1602) és ifj. Martin Ruland (1569-1611), Rudolf császár udvari alkímistái és orvos-asztrológusai közismert Paracelsus-követők voltak. Az utóbbi egyik fia, Johannes Ruland Selmezbánya főorvosaként működött, másik fiától származó unokája pedig az a „szkatoterapeuta” Johann David Ruland volt, aki fő művét a magyarországi Modorban írta (még két másik magyarországi Rulandról is van egyébként adatunk).²⁸ A magyarországi Rulandok írott műveiből ugyan ez nem derül ki egyértelműen, ám valószínűleg mindannyian kötődtek a kemiatriához, s így kis jóindulattal paracelziánusoknak titulálhatók.

Teológiájának-filozófiájának komoly nyoma azonban a 17. századi Magyar Királyságban sincsen.

Ahogy a 17. század eleje kedvezett Paracelsus divatjának, úgy hanyatlott alá tekintélye mértékadó tudományos körökben a század végére, amit részben a mechanoiatria ideiglenes győzelme, részben pedig a modern analitikus kémia kibontakozása magyaráz. A kor vezető orvosai Paracelsust egyszerűen sarlatánnak, imosztornak bélyegezték.²⁹

Érdekes módon azonban a természetfilozófus Paracelsusnak hazánkban éppen ekkor virradt föl újra a napja, amit egy 16. századi német protestáns lelkésznek, Johann Arndtnak (1555-1621) köszönhetett. Arndt nagy hatású, a protestáns misztikát megalapozó művét (*Vier Bücher vom wahren Christentum*. Magdeburg 1610)³⁰ a 17. században németül olvashatták nálunk is, de 1739-re lefordították magyarra, és 1741-ben, Sopronban kiadták.³¹ A magyar fordítást egyébként dunántúli evangélikus lelkészek, élükön Vázsonyi Mártonnal (1688-1737), készítették.³² E mű negyedik könyve paracelziánus szöveg – mint arra Font Zsuzsa

²³ Sudhoff, Karl: *Untersuchung der Echtheit der Paracelsischen Schriften*, Berlin, 1894-1899.; Sudhoff Karl: *Bibliographia Paracelsica. Besprechung der unter Hohenheims Names 1527-1893 erschienenen Druckschriften*. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1958.

²⁴ *Encyclopaedia (philosophiae) septem tomis distincta*. Herbornae Nassoviorum, 1630. (A műbe egyelőre nem tudtam betekinteni).

²⁵ Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter: Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése a fémekről. (Disputatio physica de metallis. Dantisci, 1617). Az érc és ásványbányászati múzeum közleményei (Kiad. Hadobás S.) II. Rudabánya, 2005. 18.

²⁶ Knapp, Éva: Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból. Szegények patikája. Magyar Könyvszemle 111. (2007) 3.

²⁷ Vö. Gömöri György: Bánfihunyadi János eszmevilága és alkímista kapcsolatai. Irodalomtudományi Közlemények 106 (2002) 93-100.

²⁸ Vix Györgyné: *Gens Rulandica*. – Egy híres német orvoscsalád magyar vonatkozásai. Orvostörténeti Közlemények 170-173 (2000) 121-137.

²⁹ Boerhaave, H.: *Elementa chemiae*. Venezia, 1737. Bd.1. Theil 2. Különbféle csaló és imosztor alkímisták történetei mellett a szöveg Paracelsus-szidalalmazásából áll.

³⁰ <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/urn/urn:nbn:de:gbv:3:1-254490>

³¹ Arnt Jánosnak az igaz keresztyénségről írott négy könyvei. Fordította Vázsonyi Márton, jobbitá Bárány György, bővíté Szabó János. Jena [Sopron], 1741.

³² Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus, 1700-1756*. Bp., 2000 (Adattár 16-18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36). 42-50.– Arndt korai kéziratának magyar fordítását lásd: Johann Arndt az ősi filozófiáról: Szövegváltozatok Carlos Gilly tanulmányával, ford., utószó Hankó Péter, Szeged, 2003. (Fiatal Filológusok Füzetei, 3). Egy másik Arndt-mű elemzéséről vö. Fajt Anita "Embernek maga Istenre való hagyása" Huszti Szabó István Paradicsomkertecskéje és Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órája. Doktori értekezés. Szeged, 2017. kül. 23-27.. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/4016/3/fajt_tezisek_n.pdf

felhívta a figyelmemet.³³ Jól ismert, hogy Arndt nem teológiát, hanem főképp orvostudományt tanult. Theodor Zwinger, a bázeli Paracelsus-követő orvos 1579-től tanulmányai egyik fő inspirátora volt, és más szerzők (pl. Heinrich Khunrath) is a paracelsusi természetfilozófia iránti elkötelezettségére utalnak.³⁴

Magyarországon a 18. században még javában virult az alkímia. Túl sokan ugyan nem lehettek a magyar alkímisták, ám elvileg akadhatott köztük paracelziánus. Szathmáry, hogy nála maradjunk, Puky Ferencet emlegeti Paracelsus-tanítványként,³⁵ noha ezt az ítéletét, mint arra Adamik Lajos is rámutatott fent idézett cikkében, egy olyan mű (Der hermetische Nord-Stern...) állítólagos „kedvelésére” alapozta, amelyet nem is Paracelsus írt. Később pedig Szathmáry a rozsnyói Gömör Dávidot (1708-1795) azon a címen próbálja összehozni Paracelsusszal, hogy Gömör „De symbolica macrocosmi et microcosmi consideratione” c. munkájában „Paracelsus elméletével foglalkozik”, holott erről egyáltalán nincsen szó. Bár a mű említi párszor Paracelsust, az itt tárgyalt elmélet inkább a Tabula Smaragdinához és általában a reneszánsz hermetikus hagyományhoz kapcsolható.

Az alkímia különösen a Felvidéken volt divat a 16-18. században. Miloš Jesensky több korabeli „szlovákiai” alkímistát is felsorol³⁶ Pl. Lippay Györgyöt, Csuzi Mártont, Liszthy Lászlót ám egyikükről sem állítja, hogy köze lett volna Paracelsushoz. Egyetlen, szempontunkból érdekes adata Peter Roseanauerrel, a körmöcbányai ékszerésszel kapcsolatos, aki Hieronymus Reusnernek „Pandora” álnéven Bázelen 1582-ben kiadott, Paracelsus alkímista tanait tartalmazó könyvét saját használatra lemásolta.

A 18. században egyébként két magyar orvos disszertációjában is előfordul – kémiai elméletek tárgyalása kapcsán – Paracelsus neve, Madács Péter (1729-1805) 1774-es, és Lumnitzer István 1777-es munkájában.³⁷ Jellemző Paracelsus magyarországi nyomainak ritkaságára, hogy Weszprémi István rendkívül adatgazdag orvoséletrajz-gyűjteményében mindössze ötször említi Paracelsus nevét, ám egy kivétellel mindig teljesen érdektelenül.³⁸

Paracelsus, mint az orvostörténészek martaléka

A 19. század elejétől jellemző módon csak kémiai vagy orvostörténeti tárgyú írásokban fordul elő Paracelsus neve, így p. Lósy Pál, Mihályik Viktor Alexander, Rang Ferdinánd disszertációiban.

Lósy Pál (1809-18??) „Dissertatio inauguralis de medicinae periodis” (Pestini, Trattner-Károlyi, 1839.) c. disszertációjában az orvostudomány négy korszakát különbözteti meg. Ezek egyike a „mágikus, nekromantikus, kiromantikus, valóban babonás kor”, amelynek fő képviselője Paracelsus. akinek a tanait a szerző részletesen ismerteti, nyilván másodkézből véve információit.

³³ A Paracelsus-szövegeket E. Weber azonosította az Arndt műben. Lásd. Weber, Edmund: Johann Arndts Vier Bücher vom Wahren Christentum als Beitrag zur protestantischen Irenik des 17. Jahrhunderts: Eine quellenkritische Untersuchung, Marburg/Lahn, Elwert Verlag, 1969.

³⁴ Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert. Hrsg. Martin Brecht. Göttingen, 1993 (Geschichte des Pietismus, 1), 131-132, 137-138.

³⁵ Szathmáry László: Magyar alkémisták. Bp., Kir.Magy.Term.Tud.Társ., 1928. 44-45.

³⁶ Miloš Jesensky: The outline history of alchemy in Slovakia. In. Blanka Szeghyová (ed.): The role of magic in the past. Bratislavva, Pro Historia, 2005. 45-57.

³⁷ Madács, Petrus: Theoria affinitatum chemicarum.. Tyrnaviae, 1774.; Lumnitzer, Stephanus: De rerum naturalium adfinitatibus. Posenii, 1777. (Az utóbbi disszertáció gyanúsan hasonlít az előbbire.) Lásd még: Bugyi, Blasius: Persönlichkeit und Lehre des Paracelsus an der königlichen Universität (1769-1848). In: Domandl, Sepp (Hrsg.): Paracelsus werk und Wirkung. Festgabe für Kurt Goldammer zum 60. Geburtstag. Wiern, Verlag der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreich, 1975. – Szerinte Paracelsust a pesti egyetemen nagyra becsülték, bár nem nagyon ismerték a műveit.

³⁸ Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. (1774-1787) Bp., Medicina, 1960-1970, I.-IV. Az első és a negyedik kötetben P. neve elő sem fordul. II.30: Pápai Páriz versében szerepel a neve. II. 279. Nicolaus Melchior kapcsán. III. 274. egy téves vélemény kapcsán, III.755. Schlutze S., mint alkímista III. 792. csak a kuruzslókat szidja, itt említi P-t..

A késmárki Victor Alexander Mihályik (1812-1888): „Dissertatio inauguralis pharmacologica de exploranda virtute medicamentorum” (Budae, Regia Univ., 1838.) című tanulmányában Paracelsust szintén kémikusként emlegeti.

A legérdekesebb a nagykárolyi Rang Ferdinánd (1797-?) Diss. inaug.med theoriám siderogeniae et siderojatriocae sistens (Pestini, Trattner, 1819) című jatromatematikai tárgyú dolgozata, amely valóban Paracelsus szövegek ismeretére utal.

1846-ban két olyan – egymást folytató – orvostörténeti disszertáció is megjelent, amelyben a szerzők Paracelsust korszakhatárnak (és a modern kemiatrikus orvoslás atyjának) tekintik: Adler, Hermann (1821-1879): Systemata medicinae a Paracelso ad nostra tempora. Diss. inaug. hist-med. (Pest, Landerer-Heckenast, 1846.), illetve: Pollák Henrik (1821-1894): Systemata medicinae a Paracelso ad nostra tempora. Diss. inaug. hist-med. Fasc.II. (Pest, Landerer-Heckenast, 1846.) című dolgozatai (Paracelsus persze csak az első részben szerepel).

A század második felében meginduló magyar orvostörténet-írás nyomasztó német hatás alatt állt. Ez már Fekete Lajos első magyar orvostörténetén is látszik. Fekete elég hosszan ír Paracelsusról, nagyjából ugyanazt ismétli el, amit a kortárs és a korábbi német szakirodalom mondott róla: zseni, a skolasztika ellensége, botrányhős, utazó, alkimista, a kemiatria atyja stb.³⁹ Nagyjából a Paragranum alapján orvosi tanait is ismerteti.

A továbbiakban a hazai orvostörténészeket általában két kérdés foglalkoztatta csupán Paracelsusszal kapcsolatban: 1. Mivel járult hozzá Paracelsus a nagybetűs Fejlődéshez? 2. Mit csinált és hol járt Magyarországon és Erdélyben Paracelsus?

Az első kérdés indította írásra például Fenyvessy Bélát⁴⁰ vagy Szabó Jánost⁴¹ az utóbbi pedig például Schwarz Ignácot,⁴² Puder Sándort,⁴³ Daday Andrást,⁴⁴ Magyary-Kossa Gyulát,⁴⁵ Szathmáry Lászlót,⁴⁶ vagy a már idézett Bugyi Balázst. A korszak reprezentatív magyar orvostörténetében, Szumowski „Ulászló” lengyelből fordított és Herczeg Árpád által kiegészített könyvében Paracelsusról külön méltató fejezet is szól, amely bevallottan német minták alapján készült, és ennek megfelelően is értékeli Paracelsust.⁴⁷ Orient Gyula erdélyi és bánáti gyógyszerészettörténetében az egyik fejezet szintén Paracelsusról szól, sőt az egyik kort „Paracelsus korának” nevezi a szerző.⁴⁸ Vagyis, különösen a 30-as évek közepétől, nyilvánvalóan német hatásra Paracelsus kifejezetten népszerűvé vált Magyarországon. Igaz az eredeti Paracelsus-szövegeket, hiába voltak immár hozzáférhetőek modern német nyelven is⁴⁹, a magyar orvostörténészek láthatóan nem olvasták, és nem olvassák azóta sem.

³⁹ Fekete Lajos: A gyógytan története. Pest, Demjén és Sebes, 1864. 100.-tól.; Vö.: Fekete Lajos: Magyar orvosi történet. Fekete Lajos doktor 1872-es kéziratának szerkesztett, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott változata. Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet-Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2011.

⁴⁰ Fenyvessy Béla: Paracelsus és a mai orvostudomány. Bp., Szerző, 1887. (Különlenyomat)

⁴¹ Szabó János: Theophrastus Paracelsus mikrokosmos- és makrokosmos elméletének hatása Goethe Faustjára. Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1938.

⁴² Schwarz Ignác: Theophrastus Paracelsus in Ungarn. Pester Lloyd. 1893. nov.26.; Schwarz Ignác: Beiträge zur Geschichte der Medizin in Ungarn. 3. Paracelsus über die ungarischen Aerzte. Ungarische Revue 10 (1890) 1. 19-21.

⁴³ Puder Sándor: Paracelsus magyar vonatkozásai. Gyógyászat (1942) 4.72-73.; Puder Sándor: Paracelsus. Bp., Vajda János Társ., 1942.

⁴⁴ Daday András: Paracelsus Theophrastus. Egészség 56 (1942) 3. 69-71.

⁴⁵ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Bp., MOKTÁR, 1929. I.226-22.

⁴⁶ Szathmáry László: Magyar alkémisták. Bp., Kir. Magy. Term.Tud.Társ., 1928. 76-tól.

⁴⁷ Szumowski Ulászló: Az orvostudomány története bölcsészeti szempontból. Ford. jegyzetekkel, időrendi táblával és ábrákkal ellátta: Herczeg Árpád. Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1939. különösen 316-323.

⁴⁸ Orient Gyula: Az erdélyi és a bánáti gyógyszerészettörténete. Cluj-Kolozsvár, Minerva Ny., 1926. 41-45.

⁴⁹ Paracelsus sämtliche Werke 1-4.Bde. Nach der 10 bändigen Huserschen Gesamtausgabe (1589-91) zum erstenmal in neuzeitlichen deutsch übersetzt durch Bernhard Aschner. Jena, Fischer, 1926-32.

A harmincas évek divatja után az orvostörténet-írásban jó negyedszázados Paracelsus-szünet következik. A csöndet Schultheisz Emil törte meg, mégpedig olyan cikkekkel, amelyek a korábbiaktól eltérő értékelési lehetőségekre és tényekre is felhívták a figyelmet.⁵⁰

A továbbiakban ugyan szintén főként orvosok írtak hazánkban Paracelsusról – többnyire ismeretterjesztő igénnyel és szinten – ám a téma azért folyamatosan napirenden maradt. A következők nyilatkoztak róla hosszabban-rövidebben (kizárólag természettudományos munkáit méltatva): Benedek István,⁵¹ Birtalan Győző,⁵² háború előtti lelkesedését kissé lehűtve Bugyi Balázs,⁵³ Fehér László,⁵⁴ Réti Endre,⁵⁵ Szodoray Lajos.⁵⁶ E munkákban Paracelsus hol úttörő forradalmárként, hol Hochstaplerként, hol pedig géniusként jelenik meg.

Érdekes színfoltja az orvosok által uralt hazai Paracelsus irodalomnak Halász Alexandra cikke, amely a teljes magyar Paracelsus-irodalomban egyedülállónak a német tudós vallásosságáról is mer beszélni, mégpedig a legkeményebb időkben téve ezt.⁵⁷

Az utolsó magyar orvosi Paracelsus-tanulmány tudtommal 1995-ben jelent meg Back Frigyes sebészfőorvos tollából. Ebben a Paracelsus-maradványok antropológiai vizsgálatáról esik szó.⁵⁸ Az orvosok közül ketten is feldolgozták szépirodalmi munkában Paracelsus alakját. Egyikük Raffy Ádám, Réz Pál tudós édesapja volt, akinek romantikus regénye a német Paracelsus-képet tükrözte híven, a másikuk pedig egy Izraelben élő brassói születésű magyar orvos, Wertzberger Péter, aki szintén a német Paracelsus-vonalat követte.⁵⁹

Az utóbbi időben, szegedi kutatóknak köszönhetően Paracelsus filozófiája, misztikája és hermetizmusa is terítékre került már, vagyis kísérlet történt arra, hogy Paracelsus magyar földön is kimenekülhessen az orvosok-orvostörténészek markából. A fordulat Adamik Lajos Paragranum-fordításának,⁶⁰ illetve Szőnyi György Endre tanulmányának köszönhető.⁶¹ Időközben egyébként – a Paragranum után – több más Paracelsus-munka is megjelent magyarul Ladányi Lóránt nem túl megbízható fordításaiban,⁶² illetve egy-

⁵⁰ Schultheisz Emil: Paracelsus a legújabb irodalom tükrében. Orvosi Hetilap 102 (1961) 275-276. Schultheisz Emil: Theophrastus Bombastus ab Hohenheim dictus Paracelsus. Orvosi Hetilap 108 (1967) 127-130. Schultheisz Emil egyéb munkáiban is magas színvonalon írt Paracelsusról. Talán az egyetlen magyar orvostörténész volt, aki néhány eredeti Paracelsus-szöveget is olvasott.

⁵¹ Benedek István: Paracelsus. Zseni vagy ámokfutó? Élet és Tud. (1966) 21. 2456-2459. Benedek István: Paracelsus. In: B.I.: Bolond világ. Bp., 1967. 374-398.; Benedek István: Hügieia: Az európai orvostudomány története jelesebb doktorok életrajzával. Ókor, középkor, reneszánsz, újkor kezdete. Bp., Gondolat, 1990. kül.: 155-163. Benedek egyébként mindhárom írásában nagyon kritikus, eleven és találó képet fest Paracelsusról, nyilván annak köszönhetően, hogy ő nem az orvostörténet német, hanem francia hagyományához és iskoláihoz kötődött.

⁵² Birtalan Győző: Paracelsus (1493-1541) orvostörténelmi jelentőségéről. Bp., 1991.1657-1660.p.; Birtalan Győző: Amíg ide eljutottunk. (Paracelsus) Med.Univ. Bp., 1970. 3. 103.

⁵³ Bugyi Balázs: Paracelsus-emlékmúzeum Csehországban. Orvosi Hetilap 111 (1970) 2015-2016. ismertetés Bugyi Balázs: Jubiláris Nemzetközi Paracelsus Konferencia Salzburgban. Orvosi Hetilap 111 (1970) 2973-2974. ismertetés .

⁵⁴ Fehér László: Paracelsus und Ungarn. Beierlein, Christine (Hrsg.): In memoriam Hermann Boerhaave, 1668-1738. Halle-Saale, Martin Luther Univ, 1969. 89-91.

⁵⁵ Réti Endre: Egy misztikus orvos-forradalmár. Egészségügyi Dolgozók Évkönyve. Bp., 1967. 188-190.

⁵⁶ Szodoray Lajos: Paracelsus mai szemmel. Orvostörténeti Közlemények 44 (1968) 105-108.

⁵⁷ Halász Alexandra: Paracelsus, a középkor hívő orvosa, Új Ember, 8 (1952) IV.6. 14., 3.

⁵⁸ Back Frigyes: Lehet-e még újat mondani Paracelsusról? Orvosi Hetilap 136 (1995) 429.

⁵⁹ Raffy Ádám: A bölcsék köve. Paracelsus regényes élete. Nagyvárad, Erdélyi Egyetemes Könyvtár, 1941.; Wertzberger Péter: Találkozásom Paracelsussal. Csíkszereda, Charta, 2009

⁶⁰ Paracelsus: Paragranum : Az igaz gyógyítás oszlopai. Ford. utószó, jegyz. Adamik Lajos. Bp., Helikon, 1989.; Paracelsus: Paragranum, avagy az igaz gyógyítás oszlopai. Adamik Lajos fordítását kiadásra átdolgozta Katona Zsolt Vazul. Budaörs, Druker BT, Asztrálfény, 1994.

⁶¹ Szőnyi György Endre: A hermetizmus kultúrtörténeti szerepe Paracelsus alkímista-teozofikus természetbölcsületében. Holmi (1994) 5. 698-708.

⁶² Paracelsus: Archidoxa Magica. (A mágia őstörvényei.). H. n., Hermit, é. n.; Paracelsus: Elementális lények. Könyv a nimfákról, szilfidekről, pigmeusokról, szalamandrókról és egyéb eleven teremtményekről Theophrastos Bombastus von Hohenheimtől. H. n., Hermit, é.n.; Paracelsus: Okkult filozófia. Ford.. Ladányi Lóránd. Miskolc, Hermit, 2001.

egy rövid – orvosi témájú - részlet Benedek István már idézett Hügeiáiában, vagy a *Medicina renata* című orvostörténeti szöveggyűjteményben is.⁶³

Az imponáló mennyiségű és minőségű nemzetközi Paracelsus-irodalomhoz mérten tehát a hazai termés elég szűkösnek és zömében nem is túl magas színvonalúnak mondható. Sajnos cikkünk tanulságaképpen ki kell jelentenünk, hogy Paracelsus valószínűleg több testi, mint szellemi lábnyomot hagyott maga után Magyarországon. Ahhoz, hogy ezen változtathassunk, elsősorban az eredeti Paracelsus-szövegek és a róluk szóló szakirodalom szorgos olvasására lenne szükség. Reméljük, erre is akad majd egyszer magyar vállalkozó.

BIBLIOGRÁFIA

- ADAMIK Lajos: Egy modern Paracelsus-legenda vázlatos története. *Orvostörténeti Közlemények* 238-241 (2017) 129-142.
- ARNT Jánosnak az igaz keresztyénségről írott négy könyvei. Fordította Vásonyi Márton, jobbitá Bárány György, bővíté Szabó János. Jena [Sopron], 1741.
- BACK Frigyes: Lehet-e még újat mondani Paracelsusról? *Orvosi Hetilap* 136 (1995) 429.
- BARON, Frank: Wolfgang Thalhauser Pannonicus und Theophrastus Paracelsus – Ergänzungen zur Geschichte einer Freundschaft. *Orvostörténeti Közlemények* 117-120. (1987) 141-150
- BENEDEK István: Paracelsus. Zseni vagy ámokfutó? *Élet és Tud.* (1966) 21. 2456-2459.
- BENEDEK István: Paracelsus. In: B.I.: Bolond világ. Bp., 1967. 374-398.
- BUGYI Balázs: Paracelsus in Ungarn. In: Domandl, Sepp (Hrsg.): *Gestalten und Ideen um Paracelsus. Salzburger Beiträge zur Paracelsusforschung. Folge 11.* Wien, Verl. Notring, 1972. 57-64.
- BUGYI Balázs: Paracelsus und die niederungarischen Gold- und Silbererzbergwerke. in: Domandl, Sepp (Hrsg.): *Gestalten und Ideen um Paracelsus. Salzburger Beiträge zur Paracelsusforschung. Folge 11.* Wien, Verl. Notring, 1972. 65-72.
- DADAY András: Paracelsus Theophrastus. *Egészség* 56 (1942) 3. 69-71.
- Elekes György: Paracelsus és a Paracelsismus sorsa Magyarországon. Különlenyomat az Orvostudományi Közlemények 1942. évi 2. számából. Bp., 1942.23
- FENYVESSY Béla: Paracelsus és a mai orvostudomány. Bp., Szerző, 1887. (Különlenyomat)
- GANTENBEIN, Urs Leo: Paracelsus als Theologe. In: Classen, Albrecht (Hrsg.) *Paracelsus im Kontext der Wissenschaften seiner Zeit. – Kultur und mentalitätsgeschichtliche Annäherungen.* Berlin-New York, Walter de Gruyter, 2010. <https://doi.org/10.1515/9783110218879>
- HALÁSZ Alexandra: Paracelsus, a középkor hívő orvosa, *Új Ember*, 8 (1952) IV.6. 14., 3.
- JESENSKY, Miloš: The outline history of alchemy in Slovakia. In. Blanka Szeghyová (ed.): *The role of magic in the past.* Bratislavva, Pro Historia, 2005. 45-57.
- GOLDZIEHER Vilmos: Dudits Endre (Egy lap az orvostudomány történetéből). *Orvosi Hetilap* (1897) 562, 575, 587, 610.
- KOVÁCS Sándor Iván – Kulcsár Péter: Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése a fémekről. (*Disputatio physica de metallis. Dantisci, 1617*). Az érc és ásványbányászati múzeum közleményei (Kiad. Hadobás S.) II. Rudabánya, 2005. 18.
- MAGYAR László András: *Magia naturalis.* Bp., Kairosz, 2005.
- MAGYAR László András (szerk.): *Medicina Renata. Reneszánsz orvostörténeti szöveggyűjtemény.* Bp., Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2009.59-61.
- PARACELUS: *Paragranum: Az igaz gyógyítás oszlopai.* Ford. utószó, jegyz. Adamik Lajos. Bp., Helikon, 1989

⁶³ Magyar László András (szerk.): *Medicina Renata. Reneszánsz orvostörténeti szöveggyűjtemény.* Bp., Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2009.59-61.

PUDER Sándor: Paracelsus magyar vonatkozásai. *Gyógyászat* (1942) 4.72-73.

PUDER Sándor: Paracelsus. Bp., Vajda János Társ., 1942.

RAFFY Ádám: A bölcsek köve. Paracelsus regényes élete. Nagyvárad, Erdélyi Egyetemes Könyvtár, 1941

SCHULTHEISZ Emil: Paracelsus a legújabb irodalom tükrében. *Orvosi Hetilap* 102 (1961) 275-276.

SCHULTHEISZ Emil: Theophrastus Bombastus ab Hohenheim dictus Paracelsus. *Orvosi Hetilap* 108 (1967) 127-130.

SCHWARZ Ignác: Theophrasus Paracelsus in Ungarn. *Pester Lloyd*. 1893. nov.26.

SCHWARZ Ignác: Beiträge zur Geschichte der Medizin in Ungarn. 3. Paracelsus über die ungarischen Aerzte. *Ungarische Revue* 10 (1890) 1. 19-20.

SUDHOFF, Karl: Untersuchung der Echtheit der Paracelsischen Schriften, Berlin, 1894-1899.

SUDHOFF, Karl: Bibliographia Paracelsica. Besprechung der unter Hohenheims Names 1527-1893 erschienenen Druckschriften. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1958.

SZATHMÁRY László: Magyar alkémisták. Bp., Kir.Magy.Term.Tud.Társ, 1928. 44-45.

SZŐNYI György Endre: A hermetizmus kultúrtörténeti szerepe Paracelsus alkímista-teozofikus természetbölcseletében. *Holmi* (1994) 5. 698-708.

SZŐNYI Gy.E.: The occult sciences in early modern Hungary in Central European context. In: Blanka Szeghyová (ed.): *The role of magic in the past*. Bratislava, Pro Historia, 2005. 39-42.

VÁMOSSY István : Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. Pozsony, 1901.

VENCOVSKY, E.: Über das Wirken des Paracelsus in Mähren und in der Slowakei. *Verhandlungen des XIX. Int. Kongresses für Gesch. der Med.* Basel, 1966. 498-501.